

II.

**AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEIBŐL
ÉS TÖRTÉNETÉBŐL**

A 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározásának és a könyvritkaságok felismerésének összefüggéseiről

HANS KHOL 1549. ÉVI PARASZTKALENDÁRIUMA

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

A muzeális könyvgyűjtemények tudományos feltárásának egyik fontos részfeladata annak megállapítása, hogy az adott gyűjtemény milyen kimagasló értékeket foglal magában. Az irodalom- és tudománytörténeti szempontból jelentős művekről e tudományágak szakirodalma tájékoztat. A különleges tipográfiai kiállítású vagy kevés példányban fennmaradt nyomtatványok felismerése azonban a gyűjtemény kezelőinek feladata. A nyomda- és könyvtörténeti szempontból különösen értékes kötetek felkutatása rendszerint hosszadalmas és sokoldalú vizsgálódást igényel. Részben azért, mert a 16. században Európa-szerte megjelent művekről az eddig közreadott katalógusok és bibliográfiák távolról sem nyújtanak teljes képet. Könyvtárunk antikva-köteteinek nem kis százaléka a rendelkezésünkre álló katalógusok egyikében sem található, de helytelen lenne ebből arra következtetni, hogy az ismert szakirodalomban nem említett művek mind könyvritkaságok. A második nehézség abban jelentkezik, hogy a 16. században számos nyomtatvány nyomdahely és nyomdász megnevezése nélkül, illetve fiktív impresszumadatokkal került forgalomba. E művek többségét a régebbi katalógusok hely és nyomda megjelölése nélkül írják le, vagyis semmivel sem nyújtanak többet a kinyomtatás körülményeiről, mint maguk a nyomtatványok. E számunkra negatív tény objektív okai közül e cikk keretében csak a legfontosabbakra utalhatunk.

Ismeretes, hogy a 16. századi nyomdászok lényegesen több betűtípussal dolgoztak, mint egy századdal korábbi elődeik. Részben ezért nem készült s nem is várható az elkövetkező évtizedekben sem a 16. század teljes betűállományát olyan szisztematikusan rendszerező szakmunka, mint az ősnymtatványkutatás nélkülözhetetlen segédeszköze, a HAEBLER-féle *Typenrepertorium*.¹ Ugyanez érvényes a 16. századi nyomdászjegyekre, nyomdai díszekre, illusztrációkra, mert ezekről sem készültek — még országok szerint sem — a teljes 16. századi anyagot összefoglalóan feltáró művek.

A megfelelő segédeszközök nélkül hogyan lehetséges tehát a 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározása s ezzel párhuzamosan a kivételes értékek, könyvritkaságok felismerése? Röviden azt mondhatnánk, esetenként a legkülönbözőbb kutatási módszerekkel. A 16. század első két évtizedében megjelent

1. HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Halle a.S.-Leipzig, 1905-1924.

impresszum nélküli nyomtatványok meghatározásához mindenekelőtt a British Museum e korszakból származó kiadványait nyomdák szerint rendszerező két munka nyújt útbaigazítást: a betűtípus-vizsgálat nagy angol úttörőjének, Robert PROCTORnak az 1500—1520 között német nyelvterületen megjelent nyomtatványokat publikáló katalógusa,² valamint Frank ISAAC hasonló műve az adott korszakban Itáliában, Svájcban és Kelet-Európában kiadott kötetekről.³ A PROCTOR és ISAAC által közreadott típusminták és a nyomdánként összeállított betűtípus-kimutatások ma is elsőrendű kiindulópontot nyújtanak az 1500—1520 között impresszum nélkül közreadott nyomtatványok meghatározásához. A 16. század további nyolc évtizedében használt betűtípusokról még a British Museum állománya alapján sem készült hasonló rendszerezés.

A humanizmus és a reformáció könyvtermésének minél alaposabb tartalmi-tipográfiai feltárása általánosságban a második világháború után került a nemzetközi kutatás előterébe. Ezekben az évtizedekben számos országban és nagy könyvtárban megtörtént az ősnymtatványok korszerű publikálása s így a régi könyvek feldolgozása terén a 16. századi könyvtermés lett a soron következő feladat. Bizonyára hozzájárult az antikvák fokozottabb megbecsüléséhez és feltárásához az a tény is, hogy ennek az immár négyszáz évnél régebbi könyvanyagnak jelentős százaléka semmisült meg, sérült vagy cserélt tulajdonost a második világháború idején. Mindenképpen időszerűvé vált tehát az egyre nagyobb „anyagi érték”-et is képviselő 16. századi nyomtatványok korszerű feldolgozása.

A 16. századi könyvanyag meghatározásához szükséges — röviden már említett — segédeszközök hiánya, valamint a kutatások hosszadalmassága miatt e korszak impresszum nélküli kiadványainak problematikája nemzetközi szinten is csak lassan oldható meg. A nagyobb anyagot feltáró legkiválóbb antikvakatalógusokban is jelentős százalékban vannak meghatározatlan 16. századi nyomtatványok. Könyvtárunk antikvagyűjteményének 17 fiókos nyomdász-katalógusában 1 fióknyi, tehát mintegy 1000 tételre tehető a hely és nyomda megnevezése nélkül kiadott, máig meghatározatlan nyomtatványok száma. Csaknem ugyanennyi hasonló kiadvány megjelenési körülményeit sikerült azonban a Régi Nyomtatványok Tára munkatársainak az utolsó négy évben tisztázni. Pedig a külföldi katalógusok szisztematikus átnézése, valamint a betűtípus-vizsgálattal történő meghatározás eddig csupán részfeladatként szerepelt az osztály munkatervében.

Az utóbbi évtizedekben megjelent 16. századi nyomdamonográfiák, az anyagot igényesen feltáró külföldi antikvakatalógusok, valamint saját munkánk eredményei alapján egyértelműen arra a megállapításra juthatunk, hogy az impresszum nélkül kiadott 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározása — a vázolt nehézségek ellenére — sem minősíthető megoldhatatlan feladatnak. Annál kevésbé, mert ma már egyre gyarapodó segédeszközként rendelkezésünkre áll saját antikvaállományunk nyomdász-katalógusa. Ha tehát egy nyomtatvány meghatározása során eljutunk a feltételezhető nyomdász megállapításáig, úgy

2. PROCTOR, Robert: *An Index to the early printed books in the British Museum. Part II.* MDI-MDXX. London, 1903.
3. ISAAC, Frank: *An Index to the early printed books in the British Museum. Part II.* MDI-MDXX. London, 1938.

immár saját köteteink alapján hasonlíthatjuk össze a kérdéses kiadvány és nyomda betűtípusait, nyomdászjegyeit, illusztrációit. Saját nyomdászkatálógusunk segítségével tehát bizonyos százalékban át tudjuk hidalni a 16. századi betűtípusokra és illusztrációkra vonatkozó, rendszerező szakmunkák hiányát.

Az eddigi tapasztalatok reális értékelése alapján természetesen számolnunk kell azzal, hogy még fenti módszerekkel sem lehet valamennyi impresszum nélkül kiadott 16. századi nyomtatványunkat meghatározni. A negatív eredménnyel végződő meghatározási kísérletek is hozzásegítenek azonban ahhoz, hogy felismerhessük és számba vehessük az antikvagyűjtemény könyv- és nyomdatörténeti szempontból kivételes értékeit. A nemzetközi könyvritkaságok fokozottabb gondtal történő megőrzése és kezelése pedig minden muzeális könyvgyűjtemény elsőrangú feladata.

E cikk keretében antikvagyűjteményünk ritkaságai közül csupán egyetlen darabot kívánunk bemutatni: egy egyleveles kalendárium erősen sérült példányát. Könyvtárunkba kerüléséről a nyomtatványt védő elsárgult papiros-tékán olvasható feljegyzés tájékoztat. E szerint a kalendárium a kiváló archeológus, RÓMER Flóris „küldeménye a M. N. Museum számára 1845-ki Junius 18-án”.

Az Ant. 1675 jelzetű nyomtatvány rövid szedett szövege alapján azonnal megállapítható, hogy a kalendáriummal kapcsolatban nincs szükség hosszadalmas tipológiai vizsgálatra. A címet helyettesítő „Diser Kalender ist auff alle Bistumb gerecht. M. D. XXXXVIII. Jar.” szöveg, valamint a „(Gedr)uckt zu Regensburg, durch Hansen Khol.” kolofon ugyanis a kiadvány műfajáról, megjelenési helyéről, nyomdászáról, sőt a kiadás idejéről is tájékoztat. E sérült, egyleveles nyomtatvány értékének felismeréséhez azonban már behatóbb vizsgálódás szükséges.

Köztudott, hogy a kalendáriumok a 15. századtól kezdve igen széles körű és mindennapos használatra készültek. Általában sokkal nagyobb példányszám-ban jelentek meg, mint más nyomtatványok, de éppen állandó használatuk és rövid időre szóló rendeltetésük miatt rendszerint kevés példány maradt fenn belőlük. Különösen érvényes ez a megállapítás a kalendáriumoknak arra a típusára, amelyhez regensburgi nyomtatványunk is tartozik. Ezt a parasztkalendárium, *Bauernkalender* címen ismert kiadványt ugyanis elsősorban az olvasni nem tudó néprétegek használták. Ebben a körben a nyomtatványok megőrzése ismeretlen volt. Ezzel magyarázható, hogy az irodalomban számba vett kiadásoknál nyilván jóval többször közreadott parasztkalendáriumokból csak oly kevés példány maradt fenn.

A csupán ábrákkal, képekkel tájékoztató kalendáriumok típusa jóval a könyvnyomtatás előtt alakult ki. Legősibb formájának a rovásos pálcakalendáriumok tekinthetők (*Runenkalender, Holzkalender*), amelyek a napokat rovások, a fontosabb ünnepeket pedig a használatuk idejében általánosan ismert szimbolikus ábrák jelezték. E típus egyik legismertebb képviselője az 1475-ből származó, *Sankt Lambrecht-i kalendárium*.⁴ Az év tizenkét hónapjának megfelelően 12 fapálcából álló kalendáriumon azonos bázisból kiemelkedő fekete háromszögek jelzik az adott hónap napjait, a felettük levő ábrák pedig a fontosabb ünnepekre hívják fel a figyelmet.

4. ROSENFELD, Helmut: *Bauernkalender und Mandlkalender als literarisches Phänomen des 16. Jahrhunderts und ihr Verhältnis zur Bauernpraktik.* = *Gutenberg-Jahrbuch*, 1963. 91. 1.

Ugyancsak a 14. századból ismertek pergamenre rajzolt, képes kalendáriumok. A hónapok napjainak jelzése ezeken is hasonló módon történt, a fontosabb ünnepeket azonban már szimbolikus ábrák helyett az adott napon ünnepeelt szentek mellképei jelezték. A nép körében ezeket a kis képeket „Männlein-Mandl” néven emlegették; ezért nyerte a parasztkalendáriumnak ez a típusa a *Mandlkalender* nevet.⁵

A máig fennmaradt legrégebb nyomtatott *Mandlkalender* 1530-ban Regensburgban jelent meg.⁶ Ugyanúgy Hans KHOL műhelyében készült, mint a mi kalendáriumunk. Minden bizonnyal korábban is forgalomba kerültek már hasonló nyomtatott parasztkalendáriumok. A 15. századi nyomtatott kalendáriumok jellegzetes típusait bemutató HEITZ—HAEBLER-féle kiadványban azonban hasonló felépítésű parasztkalendárium nem szerepel.⁷

A 16. századból ismert a parasztkalendáriumoknak egy olyan változata, amely minden hónap mellett már verses praktikát közöl. Ezt az 1574-re összeállított zürichi *Bauernkalendert* nyilván már nem csupán a legalacsonyabb műveltségi szinthez tartozó néprétegeknek szánták. E nyomtatvány szerkezetileg három hasábra tagolódik. Bal szélén láthatók egymás alatt a hónapábrázolások, középen nyert elhelyezést a *Mandlkalender*, a jobboldali hasábban pedig a *Der puren practick vff Alle Monat*.

A mi parasztkalendáriumunk nem a versekkel közreadott, zürichi típushoz, hanem a korábbi *Mandlkalenderek*hez tartozik. A sérült egyleveles nyomtatvány tükörmérete: 266 × 165 mm. Bal szélén 13 témát ábrázoló fametszet látható. A legfelső ábra az érvágásra alkalmas időpontokról tájékoztat. Ezalatt összefüggő képsort alkot a 12 hónapábrázolás, közülük csupán az első négy maradt fenn viszonylagos épségben. Valamennyi képecske két mezőre tagolódik. A bal felső sávozott mezőben a hónap zódiákus jegye látható. A jobb alsó mezőben egyetlen figura jelzi az adott hónapban szokásos témát.

E képmezőtől jobbra az év tizenkét hónapjának megfelelően 12 sávból áll a *Mandlkalender*. Efelett öthasábos táblázat ad útbaigazítást a kalendáriumban használt jelek értelmezéséhez, amelyek a holdfázisokról, valamint azokról az időpontokról tájékoztatják a kalendárium használóit, amelyek különösen alkalmasak érvágásra, különböző mezőgazdasági munkák végzésére, fürdésre.

Az ünnepeket jelző szimbólumokhoz és képekhez nem készült jelmagyarázat, ami arra utal, hogy ezeket a 16. század közepén a legegyszerűbb emberek is ismerték. Ma viszont nem egy képecske helyes értelmezéséhez eléggé alapos ikonográfiai tájékozottság szükséges. Művelődéstörténeti szempontból azért is érdekes ez a kalendárium, mert benne a középkori keresztény ikonográfiában kialakult attributumok, ill. szimbólumok népi hagyományokra, szokásokra utaló képekkel keverednek. Ennek szemléltetésére, időrendben haladva, csupán néhány példát említünk.

Az első hónapnál a csillaggal díszített három korona a három királyok ünnepét (jan. 6.), a keresztben két harang Remete Szent Antal napját (jan. 17.), február

5. Uo.

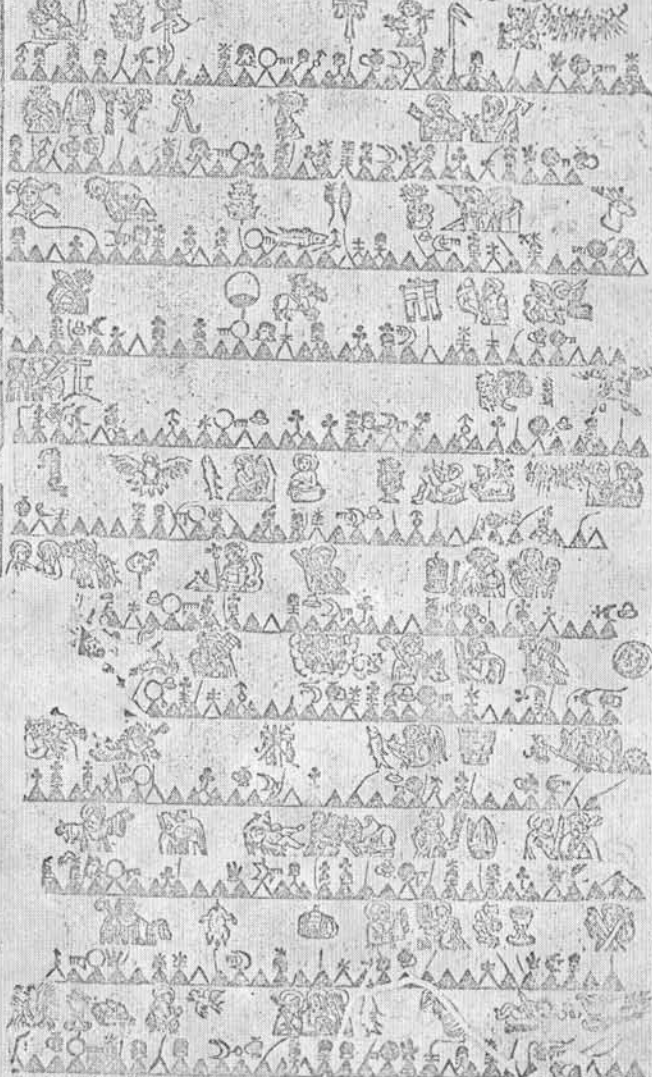
6. SCHOTTENLOHER, Karl: *Das Regensburger Buchgewerbe im 15. und 16. Jahrhundert*. Mainz, 1920. 188. l. 48. sz.

7. HEITZ, Paul—HAEBLER, Konrad: *Hundert Kalender-Inkunabeln*. Strassburg, 1905.

1
 Dieser Kalender ist auff alle Vismmb gerecht. 20

M. D. XXXXVIII. Jar. Wie man diesen Kalender verfüh.

Viermon	Gut lassen	Seesplang	Kale	Tag
Erst viertel	Wut lassen	Höf Ansee	Wind	Sund
Delmon	Gut er	Sü vor mit	Zende	Sund
Lezt viertel	Gut haben	Sü nach im	Warme	Sag

nicht in Regenspur / durch Hansen Kni. 17

Bauernkalender für das Jahr 1549. Regensburg, Hans Kohl.

havánál a fáklya a tűz védőszentjeként tisztelt Ágota (febr. 5.), a kettős virág Szent Dorottya (febr. 6.), a fogó Szent Apollónia (febr. 9.) ünnepét jelzi.

Március első képe a farsang végére (márc. 5.), a következő a húsvéti böjt kezdetére, hamvazó szerdára (márc. 6.), a törött tégelyben látható püspökböt Benedek napjára (márc. 21.) utal. E hónap utolsó képe az állatok védőszentjének, Eustasiusnak jelképe. Május havánál a szőlőfürt Orbán napját (máj. 25.), júniusban a feltekeret hajókötél Erasmusnak, a hajósok védőszentjének ünnepét (jún. 3.), az üstben ábrázolt gyermek Szent Vitus legendáját (jún. 15.) idézi emlékezetbe. Július havánál a halat tartó püspök Augsburg védőszentjének, Ulriknak a jelképe, aki a legenda szerint a magyarok támadása ellen védte meg a várost (júl. 4.).⁸ A csonka augusztus havának utolsó képe Keresztelő János lefejezésének ünnepére utal (aug. 29.). Szeptember havánál a dézsa a magyarokat térítő Szent Gellért csanádi püspök jelképe (szept. 24.), az angyal Szent Mihály (szept. 29.), az oroszán pedig a bibliafordító Szent Jeromos (szept. 30.) szimbóluma.

Október havának ismertebb képecskéi közül érdekesebb a gerendát hordó medve (okt. 16.), amely az ír származású Szent Gallusnak, a Sankt-Gallen-i kolostor alapítójának legendájára, ill. névünnepére utal. Csakis a népi hagyományok alapján értelmezhető Márton napjának (nov. 11.) jelképe, a felfüggesztett tisztított liba. Ezen a napon ugyanis a falusi nép vidám mulatozással s közben a „Martinsgans” elfogyasztásával ünnepelte a mezei munkák befejezését.

A Mikulás-napi ajándékozássra hívja fel a figyelmet a könyvön nyugvó három arany gömb (dec. 6.), amellyel a legenda szerint Szent Miklós titokban megajándékozta a szegény nemes három leányát. A ma is használt szólásmód, a „hitetlen Tamás” ikonográfiai jelképe Tamás napjánál (dec. 21.) a sebbe nyúló ujj, amelyre vonatkozóan a biblia szövegét a regensburgi kalendárium használói ugyancsak jól ismerték.

A regensburgi kalendáriumban a magyar szentek szimbólumai természetesen nem szerepelnek. Számos jelképe azonban olyan hagyományokra, népszokásokra utal, amely a magyar nép körében is elterjedt. Magyar könyvgyűjteményben 16. századi hasonló parasztkalendáriumról nincs tudomásunk. E látszólag szerény nyomtatvány nemzetközi szintű értékeléséhez azonban azt is meg kell említeni, hogy a regensburgi Hans Khol nyomdász kiadványait leíró kiváló bibliográfia sem ismeri ezt a kalendáriumot.⁹ A külföldön is rendkívül ritka parasztkalendáriumoknak ez a kiadása tehát jelenlegi ismereteink szerint unikum.

Végül szólni kell még a kalendárium szövegének helyes értelmezéséről, illetve a címleírási problémákról. A „Diser Kalender ist auff alle Bistumb gerecht M.D. XXXXVIII. Jar” ugyanis nem azt jelenti, hogy a kalendárium az 1548. évre készült. Ez évben ugyanis húsvét április 1-én volt, holott kalendáriumunkban húsvét egyértelműen április 21-én van. A kalendárium tehát 1549-re szól,¹⁰ a címben megadott évszám pedig az összeállítás, kinyomtatás dátumát jelzi. S minthogy ez az egyleveles nyomtatvány nem egyszerű, szöveges kalendárium, helyes a címleírásban is utalni arra, hogy a ma már rendkívül ritka parasztkalendáriumok (*Bauernkalender*, *Mandlkalender*) típusához tartozik.

8. KÜNSTLE, Karl: *Ikongraphie der christlichen Kunst*. Freiburg im B reisgau 1926-1928. II. 564. 1.

9. SCHOTTENLOHER i. m.

10. KNAUZ, Nándor: *Kortan*. Bp., 1876. 486-487. 1. 31. naptár.

**Über die Zusammenhänge zwischen
der Bestimmung von Drucken des 16. Jahrhunderts
und der Erkennung ihrer Rarität**

(Hans KHOL's Bauernkalender für das Jahr 1549.)

E. S O L T É S Z

Die Bestimmung der ohne Kolophon veröffentlichten Drucke des XVI. Jahrhunderts beansprucht manchmal eine lange Forschungsarbeit, da uns gegenwärtig über die Typen, Druckerzeichen, Illustrationen und Initialen dieser Epoche kein solches Hilfsmittel zur Verfügung steht, wie z.B. HAEBLER's *Typen-repertorium*. Die zeitgemäßen Druckermonographien, Bibliographien und Kataloge, sowie unsere eigenen Erfahrungen beweisen aber, daß auch auf diesem Gebiete beachtenswerte Erfolge erreicht werden können.

Die Bestimmungsversuche und das damit zusammenhängende eingehende Studium der entsprechenden Fachliteratur bringt aber auch andere Resultate. Es fördert nämlich die „Entdeckung“ von Raritäten und besonders wertvollen Drucken des 16. Jahrhunderts. Das ist aber eine der wichtigsten Aufgaben in jeder druckgeschichtlichen Sondersammlung.

Aus der Antiqua-Sammlung der Nationalbibliothek Széchényi wird im Rahmen dieses Aufsatzes bloß ein einziges Stück besprochen: ein Einblattkalender für das Jahr 1549 des Regensburger Buchdruckers, Hans KHOL. Dieser beschädigte Einblattdruck gehört zur Type der heute besonders seltenen Bauern- bzw. Mandlkalender. Er ist weder in SCHOTTENLOHER's Werk über die Regensburger Drucke, noch in der Literatur über die Bauernkalender erwähnt. Daraus ist zu folgern, daß aus diesem Bauernkalender des 16. Jahrhunderts bisher kein weiteres Exemplar zum Vorschein gekommen ist.

